

Трубчанинов С.В.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

ПОЧАТОК НАУКОВОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРИЧНОЇ ГЕОГРАФІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ (2-ГА ТРЕТИНА ХІХ СТОЛІТТЯ)

У статті охарактеризовано початковий період вивчення історичної географії Півдня України. Першим із дослідників, який приділяв значну увагу вивченню різноманітних питань історичної географії Північного Причорномор'я, був А. Скальковський (1808–1898). Піднесення інтересу до вивчення історичної географії регіону пов'язане передусім з утворенням Одеського товариства історії і старожитностей у 1839 р. Засновники й активні члени товариства: М. Мурзакевич, М. Надеждін та Ф. Бруун – вивчали матеріальні, письмові, картографічні й топонімічні пам'ятки Півдня України. Окреслено головні проблеми, які цікавили науковців у площині історично-географічного дослідження Північного Причорномор'я.

Ключові слова: історична географія, Південь України, Північне Причорномор'я, Аполлон Скальковський, Микола Мурзакевич, Микола Надеждін, Філіп Бруун.

Постановка проблеми. Першими дослідниками історичної географії того чи іншого регіону, як правило, були ентузіасти краєзнавства. Друга третина ХІХ ст. для Півдня України ознаменована створенням Одеського товариства історії і старожитностей і підготовкою до заснування Одеського (Новоросійського) університету. Частково ця проблема висвітлена в статті С. Трубчанинова [43]. Певний фактичний матеріал міститься в роботах загального характеру, що стосуються персоналії відомих учених Півдня України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Так, різнопланова діяльність А. Скальковського ґрунтовно висвітлена в публікаціях В. Хмарського та Л. Новікової [26–30; 44; 45]. В. Скрипник дослідив внесок М. Надеждіна в становлення народознавства на Півдні України [40]. Т. Григор'єва присвятила ґрунтовну розвідку життю й діяльності М. Мурзакевича [10], а Крістер Бруун та С. Трубчанинов – Ф. Брууна [7; 42].

Постановка завдання. Мета статті – визначення місця та значення історичної географії в діяльності дослідників Півдня України в 2-й третині ХІХ ст.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Першим істориком Одеси», «Геродотом Новоросійського краю», «козацьким Нестором», «Карамзіним Новоросійського краю» сучасники називали уродженця Житомира, сина дрібного поміщика Аполлона Скальковського (1808–1898). Уважається, що робота над історичним дослідженням

Півдня України здійснювалося А. Скальковським за безпосередньою вказівкою генерал-губернатора М. Воронцова [29]. Проте справедливим буде зазначити, що програма досліджень «темної історії Новоросійського краю» народилася під час вечірніх бесід у будинку місцевого поміщика М. Кир'якова (1810–1839), випускника Московського університету, який цікавився статистикою, географією й історією рідного краю та був членом багатьох товариств. За свідченням М. Мурзакевича, восени 1833 р. було вирішено, що М. Кир'яков візьметься за господарчо-природничу частину, А. Скальковський – нову історію, а М. Мурзакевич – давню [14, 1887, № 9; 17, с. 580–581].

Дослідниця проблем історичної регіоналістики України, теорії та методології історичних досліджень Я. Верменич указує, що в метафоричному сенсі А. Скальковський являв собою звичний типаж провінційного чиновника-історика, котрий посів становище напівофіційного історіографа. Вона наголошує на тому значному імпульсі, якого надала праця А. Скальковського «Хронологическое обозрение Новороссийского края 1731–1823» (Одесса, 1836–1838) у поширенні термінів «Новоросія» та «Новоросійський край» [8, с. 126–127].

Необхідно зазначити, що для позначення території Півдня України А. Скальковський у працях уживав також термін «Степ». Використання цього терміна давало йому змогу відзначити особливість регіону в порівнянні з іншими територіями

Російської імперії, розглядати освоєння регіону та події в ньому як подвиг російського уряду й народу. Поняття «Степ» визначалося А. Скальковським досить широко – як територія «по обох сторонах Дніпра, між гирлами Дону, Чорним і Азовським морями, гирлом Дунаю і Західно-Українським кордоном» [34, с. 9].

А. Скальковський був одним із перших, хто почав вивчати історичні особливості Півдня України, використовуючи історично-географічний метод дослідження. Фронтальний огляд творів А. Скальковського допомагає виділити близько 20 праць історично-географічного спрямування, в яких розповідається про історію заселення Південної України (українськими козаками, болгарями, вірменами-католиками, «некрасовцями», ногайцями) та заняття її мешканців.

Під час написання праць А. Скальковський використовував різноманітні джерела, важливе місце серед яких посідали картографічні й топографічні. Так, у 1836 р. він видав як додаток до своєї праці «Хронологическое обозрение истории Новороссийского края» карту частини Південної України інженера Д. де Боскета (1751 р.), яку знайшов в архіві межового департаменту [45, с. 127].

А. Скальковський заклав наукові підвалини вивчення заселення й освоєння Північного Причорномор'я. Так, невідомий рецензент «Отечественных записок» закидав А. Скальковському відсутність у його праці «Опыт статистического описания Новороссийского края. Часть I» суворой та ясно-усвідомленої системи та дорікав авторові за відсутність порядку у викладі предметів [1, с. 11]. Рецензент також зазначав: «Виклад автора здається не пов'язаним, скучним і не дає читачеві можливості засвоїти собі ясно і живе географічне уявлення про описувану місцевість» [1, с. 14]. Але водночас він схвально оцінив главу першу відділу другого, в якій подано опис краю в етнографічному стосунку. «Ця глава одна з найкраще оброблених і найбільш-цікавих у всій книзі п. Скальковського: тут особливо багато даних для історії іноземних колоній у Росії» [1, с. 14]. Внесок А. Скальковського у вивчення історії колонізації був спеціально відмічений відомим істориком П. Мілюковим у «Энциклопедическом словаре» Ф. Брокгауза та І. Єфрона [13, с. 746].

А. Скальковський одним із перших серед дослідників звернув увагу на історію ногайських орд у Північному Причорномор'ї. Як апологет політики російського царизму, у процесі завоювання Російською імперією Північного Причорномор'я він бачив наступ «цивілізації» на

«дикість». Причорноморські степи, за А. Скальковським, не належали тубільному населенню через його уявну нездатність до культурного розвитку. Відтак царизм заволодів «порожньою» (в сенсі господарського освоєння й культури) землею, на яку ніхто не мав історичних прав. Легітимність російського володіння нею пояснювалася масштабною колонізацією. Тим самим А. Скальковський створив історіографічний міф, що наголошував на відсутності будь-якого культурного, економічного та соціального життя в причорноморському регіоні до кінця XVIII ст. [9, с. 11–12].

А. Скальковський виділив шість ногайських орд: Буджацьку, Єдисанську, Джембуйлуцьку, Єдичкульську, Кубанську та Киргизьку [39, с. 45–47]. Їх перебування в Північному Причорномор'ї він розглядав як статичний процес. Використовуючи матеріали запорозького архіву, А. Скальковський дійшов висновку, що власне Ногайською ордою запорожці й поляки називали найчисленнішу з орд – Єдисанську. Цю орду він ототожнював з Очаківською. Також на підставі однієї території кочування з Перекопською ордою (відома в XVI–XVII ст.) була ототожнена Джембуйлуцька орда, яка перебувала під владою Кримського ханства з 20-х рр. XVIII ст. Сучасний дослідник історії ногайців Північного Причорномор'я В. Грибовський указує, що еkleктизм і комплікативний підхід до джерел не дали А. Скальковському змоги зорієнтуватися в хронології ногайських міграцій до Північного Причорномор'я. Проте завдяки напрацюванням А. Скальковського окреслилися контури ногайської проблематики в тематичному комплексі дослідження історії Північного Причорномор'я. Виокремлення ногайців із загального масиву причорноморських «татар» вигідно відрізняє його праці від решти тогочасних істориків [9, с. 13].

Розповідаючи про господарство і традиційні промисли мешканців Північного Причорномор'я, А. Скальковський порівнював сучасний йому стан із більш давніми періодами. Так, він указував на подібність тогочасного рибальства й давньогрецького. У зв'язку з цим дійшов висновку, що вивчення стану Чорноморського узбережжя середини XIX ст. зможе багато в чому пояснити давнину [32, с. 418]. А згадуючи про сильну посуху у 1846–1849 рр., дослідник відзначав: «Тоді-то пересохли ті сотні ставків та ті нечисленні безцінні фонтани, які ми наслідували від колишніх володільців Новоросії: турок і татар» [29, с. 101].

Розглядаючи розвиток торгівлі на Півдні України наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.,

А. Скальковський важливе місце надавав географічним умовам регіону [37, с. 318, 352]. Географічний чинник, на його думку, мав визначальний вплив на історичний розвиток Одеси [33, с. 11, 85]. А. Скальковський увів до наукового обігу рескрипт Катерини II, знайдений ним в архіві в Катеринославі. Як відомо, в тексті цього документа відзначалося «вигідне розташування Хаджибея біля Чорного моря», чим диктувалася необхідність будівництва військової гавані та купецької пристані [36, с. 33].

Коли А. Скальковський уперше в працях згадав про місцезнаходження Запорозької Січі (1836 р.), це питання на той час залишалось ще відкритим. Одні автори вказували на розташування Нової Січі на річці Підпільній, інші – навпроти Кам'яного Затону, у гирлі річки Бузулук або в с. Покровському біля Нікополя. А. Скальковський указує на «головну Січ» на острові Хортиця [38, с. 12]. «Другу і прикордонну Січ» він ідентифікував з Олешками, зазначивши, що тут вона перебувала не один раз [38, с. VIII, 178].

Після виявлення й вивчення архіву Запорозької Січі А. Скальковський став розглядати питання місцезнаходження Січей у зв'язку з місцеперебуванням військового управління – Кошу. Він спершу поділив їх на Стару Січ (Капулівську), Олешківську при ханах (яку називав ще Ногайською) й останню Січ – у с. Покровському. В «Очерках Запорозжя» А. Скальковський називає Коші «відповідно до історії» – Польським, з розташуванням на острові Хортиця (1570–1712), Кримським (в Олешках, до майже 1736 р.) та Російським (у Новій Січі в с. Покровське, з 1734–1735 рр.) [35, с. 209–210].

Одним із п'яти членів-засновників Одеського товариства історії і старожитностей (далі – ОТИС) був уродженець Смоленська Микола Мурзакевич (1806–1883). Після закінчення Московського університету він на запрошення свого товариша М. Кир'якова оселився в Одесі, де почав займатися науковими дослідженнями [10, с. 31–33].

Улітку 1835 р. М. Мурзакевич здійснив свою першу наукову подорож до Криму. Допускаємо, що до цього його спонукало знайомство з працями з історії, географії та етнографії російського дослідника німецького походження Петра Кеппена (1793–1864). У січні 1834 р. в популярному часописі «Одесский вестник» з'явилася стаття П. Кеппена «Археографические и топографические поездки по Южному берегу Крыма» [12]. Дослідивши старожитності Херсонеса, М. Мурзакевич теж опублікував нарис в «Одесском вестнике» [16].

У 1836 р. М. Мурзакевич допоміг підготувати до друку переклад із французької мови «Арріана Періпл Понта Евксинського», який здійснив А. Фабр, правитель канцелярії Новоросійського й Бессарабського генерал-губернатора М. Воронцова, в майбутньому активний член ОТИС [41, с. 176, 186]. Того самого року була видана літографським способом підготовлена М. Мурзакевичем карта давньогрецьких поселень на берегах Чорного й Азовського морів [11].

Завдяки монографії «Історія генуезьких поселень в Криму», яку було опубліковано в Одесі в 1837 р. [15], М. Мурзакевич став відомим у наукових колах, у т. ч. й за кордоном. У 1838 р. він здобув ступінь магістра філософії в Московському університеті та наступного року став професором російської історії і статистики Рішельєвського ліцею в Одесі. Незмінно з 1839 р. М. Мурзакевич був секретарем ОТИС. У 1852–1857 рр. працював на посаді директора Рішельєвського ліцею [10]. Серед навчальних дисциплін, які М. Мурзакевич викладав в ліцеї, був курс «Русских древностей». Програма курсу передбачала вивчення меж Руської землі, її вод, жителів тощо [18, арк. 11].

Більшість наукових праць М. Мурзакевича, що стосувалися Північного Причорномор'я, опубліковано на сторінках «Записок» ОТИС. У них аналізувалися переважно письмові та нумізматичні джерела, стан пам'яток старовини епохи середньовіччя. Змістовні наукові публікації й подорожні записки М. Мурзакевича не втратили свого значення й у наш час [10]. Зокрема, опубліковані вже після його смерті в популярному часописі «Русская старина» автобіографічні записки М. Мурзакевича розкривають непрості взаємини в науковому товаристві Одеси [14].

У 1836 р. через публікацію на сторінках московського «Телескопа» першого з «Філософічних листів» П. Чаадаєва був засланий до Вологодської губернії редактор і засновник часопису, професор кафедри теорії вишуканих мистецтв і археології Московського університету Микола Надеждин (1804–1856). Відірваний від літературного життя Росії, він спрямував свою наукову діяльність у географію та етнографію [40, с. 233, 235]. Зміну інтересів і поглядів М. Надеждина можна прослідкувати за низкою його історичних статей, які він оприлюднив у 1837 р. в популярному часописі «Библиотека для чтения» [22–24]. Отже, коли в 1838 р. він прибув до Одеси, його вже знали як відомого автора праць з історії та історичної географії.

Одеський період (1838–1842) був одним із самих плідних у науковій діяльності М. Надеж-

діна. Учений брав активну участь у науковому, культурному житті міста і краю. Фактично він став одним із організаторів ОТІС [44, с. 76–77].

Від вересня 1840 р. цілий рік за завданням Російської академії (вивчала російську мову і словесність, 1841 року реорганізована у відділення російської мови та словесності Петербурзької АН – С. Т.), а також виконуючи доручення ОТІС, М. Надеждін провів за кордоном. Під час закордонного відрядження він здійснював поїздки південнослов'янськими землями, працював в бібліотеках та архівах Відня, Праги, православних монастирів Молдавії, Сербії тощо. Метою закордонного відрядження було вивчення «фізіономії, вдачі та звичаїв нащадків древніх язигів, половців, печенігів, які панували колись у степах Північного Причорномор'я; дослідження старожитностей слов'янських у сербів, словаків, чехів, русинів...» [20; 40, с. 235–236]. У доповіді про подорож, зачитаній на урочистому засіданні ОТІС 22 березня 1842 р., М. Надеждіним визначені основні напрями вивчення історії, етнографії та культури південних слов'ян через дослідження «німих, письмових і розмовних пам'яток». До останніх він, зокрема, зараховував «географічну номенклатуру урочищ, важливу для історії та археології» [25, с. 530–543]. Варто зазначити, що висновки М. Надеждіна були все ж далекі від наукової об'єктивності. Так, він уважав, що «Русь Південно-Західна, якої чистісінька і своєрідна частина йде за межі Російської імперії, простягається за Карпати до Дунаю, на всю довжину його течії по стародавній Паннонії» [20, с. 102].

Учений уважав за необхідне для всебічного знання про історичне минуле розширяти сферу пошуків, звертаючи увагу на матеріальні, письмові й топонімічні пам'ятки. В одній із праць він із піднесенням зазначає: «Яка маса географічних імен носить явний штемпель історичного походження!» [24, с. 32]. М. Надеждін здійснив порівняльний аналіз топоніміки Північного Причорномор'я та відомостей, що містилися в працях античних авторів і києво-руських літописах. У першому томі «Записок» ОТІС було опубліковано дві історично-географічних розвідки М. Надеждіна. Робота, присвячена Геродотовій Скіфії, написана на підставі скрупульозного вивчення праць Геродота та інших античних авторів, проілюстрована однією з перших у науковому світі авторською картою-реконструкцією Скіфії [19]. У розвідці про місце розташування літописного Пересічення, центру племенного союзу уличів, М. Надеждін ототожнив його з с. Пересічені в Оргієвському

повіті Бессарабії. Він також висловив припущення, що назву племені уличів правильно було б читати як «угличі». Він уважав, що слов'яни-угличі були жителями передусім степової частини Бессарабії, але, як і їхні наступники в цій місцевості (печеніги, половці й татари), вони поширювалися по Дністру та за Дністер далеко вглиб степів – до Південного Бугу [21, с. 243, 252–253]. Хоча в наш час гіпотези М. Надеждіна як про розселення скіфських племен, так і про «угличів» не знаходять підтримки спеціалістів, проте активно використовується започаткований ним критичний підхід до джерел.

Після переїзду в 1842 р. М. Надеждіна в Санкт-Петербург його подальша наукова діяльність була пов'язана з Російським географічним товариством. Проте й там учений продовжував цікавитися дослідженням Північного Причорномор'я [40, с. 237].

Пізніше за своїх сучасників долучився до вивчення історичної географії Північного Причорномор'я професор Рішельєвського ліцею, уродженець Фінляндії Філіп Якоб Бруун (1804–1880), або, як його називали в Одесі російською мовою, Філіп Карлович Брун. У 1839–1851 рр. у щорічній збірці «Новоросійський календар» він публікував статистичні звіти про зовнішню торгівлю краю. Проте після того, як в офіційних даних виявилися грубі неточності й підтасовування, він відмовився працювати зі статистичними звітами. Після випадкової знахідки в 1846 р. мармурової плити з римським імператорським декретом 201 р. біля с. Коротне в Нижньому Подністров'ї Ф. Бруун зацікавився дослідженням проблем історичної географії Північного Причорномор'я. Про цю знахідку він повідомив одного з найвідоміших учених ХІХ ст., німецького дослідника Теодора Моммзена [42, с. 344–349]. Власні ж міркування щодо значення цієї пам'ятки Ф. Бруун пізніше висловив у розвідці, присвяченій можливому розташуванню давньогрецької колонії Тіра [2].

У 1850–1852 рр. в Одесі перебував з молодою дружиною фінляндський учений Якоб Йохан Вільгельм Лагус (1821–1909), швед за походженням. Він часто спілкувався з Ф. Брууном, як міг намагався зацікавити його сучасною фінською й фінсько-шведською культурами, і це йому вдалося [7, с. 83–85]. Можливо, це й випадково, але перший нарис Ф. Брууна на історичну тематику, опублікований у «Записках» ОТІС у 1850 р., – невелика розвідка, присвячена виявленню слідів табору шведського короля Карла ХІІ біля Бендер [4].

Ф. Бруун чудово знав німецьку та французьку мови й уважно стежив за європейськими виданнями з історії та географії. Особливо його цікавили описи подорожей мандрівників. За його ініціативою було вирішено придбати для бібліотеки ОТІС «Подорож і посольства Гіллябера де Ланнуа 1399–1450 рр.» (у 1840 р. у Монсі (Бельгія) видана окрема книга, а в 1844 р. у Брюсселі – витяг із цього ж твору). Ф. Бруун здійснив у «Записках» ОТІС та окремо публікацію уривку з дорожніх нотаток де Ланнуа, що стосувалися опису його шляху зі Львова через Акерман до Кафи в 1421 р. [5; 6]. Успіх цієї публікації стимулював Ф. Брууна до подальшої діяльності над археографічними публікаціями описів подорожей мандрівників на Сході Європи. Працюючи над історичною й археографічною передмовами до тексту, а також примітками, Ф. Бруун звернув увагу на недостатнє розроблення

топоніміки Північного Причорномор'я. Так визначився ще один важливий напрям його досліджень [3]. Згадуючи Ф. Брууна, його студент по Одеському (Новоросійському) університету історик Олексій Маркевич стверджував: «В історичній географії Південної Росії, власне Чорномор'я, він був, без сумніву, першим фахівцем у свій час, власне такого і тепер немає...» [42, с. 350].

Висновки. Отже, витоки дослідження проблем історичної географії вченими Півдня України зростають до другої третини ХІХ ст. Це пов'язано з діяльністю А. Скальковського, М. Мурзакевича, М. Надеждіна та Ф. Бруна. Проблемами, які найбільше хвилювали науковців, є розселення скіфських племен, грецька й італійська колонізація в Північному Причорномор'ї, Кримське ханство та ногайські орди, запорозьке козацтво, приєднання краю до Російської імперії.

Список літератури:

1. Б. а. [Рец. на:] Опыт статистического описания Новороссийского края. Сочинение А. Скальковского. Часть I. География, Этнография и Народосчисление Новороссийского Края. Одесса. В тип. Л. Нитче. 1850. В 8–ю д. л. 364 стр. Отечественные записки. 1851. Т. 76. Отдел VI. С. 10–14.
2. Брун Ф.К. О местоположении Тираса. Записки Одесского общества истории и древностей (далі – ЗООИД). Одесса, 1853. Т. 3. С. 47–66.
3. Брун Ф.К. О позднейших названиях древней Гилеи. ЗООИД. 1858. Т. 4. С. 237–243.
4. Брун Ф.К. Следы лагеря Карла XII, возле Бендер, у селения Варницы ЗООИД. 1850. Т. 2. С. 555–561.
5. Брун Ф.К. Voyages et ambassades de messire Guillebert de Lannoy, 1339–1450 (Переклад і примітки до дорожніх нотаток Гіллябера де Ланнуа). ЗООИД. 1853. Т. 3. С. 433–465.
6. Брун Ф.К. Путешествие Гилльбера де-Ланнуа по Южной России, в 1421-м году. Одесса: Гор. тип., 1852. 33 с.
7. Bruun Christer. Der Althistoriker Philip Bruun zwischen St. Petersburg und Odessa // Hyperboreus: Классическая филология и история. Санкт-Петербург, 2004. Вып. 10. С. 78–92.
8. Верменич Я. Південна Україна на цивілізаційному пограниччі. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2015. 481 с.
9. Грибовський В.В. Ногайські орди Північного Причорномор'я у ХVІІІ – на початку ХІХ ст.: дис. ... канд. істор. наук. Запоріжжя, 2006. 237 с.
10. Григор'єва Т.Ф. Сторінки життя і діяльності М. Мурзакевича. Історія України. Маловідомі імена, події, факти: зб. статей. Київ, 1996. С. 31–57.
11. Карта древних эллинских поселений по берегам Черного и Азовского морей / сост. Н.М. [Н.Н. Мурзакевич]. Одесса: Лит. Д. Кленова, [1836]. 1 к.
12. Кеппен П. Археографические и топографические поездки по Южному берегу Крыма. Одесский вестник. 1834. 17 янв.
13. Милуков П. Колонизация России. Энциклопедический словарь / Изд. Ф.А. Брокгауз и И.А. Ефрон. Санкт-Петербург, 1895. Т. 15–А. Полутом 30. С. 740–746.
14. Мурзакевич Н.Н. Записки. Русская старина. 1887. № 1. С. 1–46; № 2. С. 263–298; № 3. С. 651–666; № 4. С. 129–144; № 6. С. 643–662; № 9. С. 477–498; № 12. С. 649–675; 1888. № 9. С. 583–610; 1889. № 2. С. 231–260.
15. Мурзакевич Н. История генуэзских поселений в Крыму. Одесса: Гор. тип., 1837. IV, 91, VIII с., 1 карта.
16. Мурзакевич Н.Н. Краткая история древнего Херсона. Одесский вестник. 1836. 8, 11 янв.
17. Мурзакевич Н. Михаил Михайлович Кирьяков. ЗООИД. 1844. Т. 1. С. 578–582.
18. Мурзакевич Н.Н. Рукописные тексты лекций по курсу русской истории для чтения в Ришельевском лицее. Державний архів Одеської області. Ф. 148. Оп. 1. Спр. 3. 142 арк.
19. Надеждин Н. Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями. ЗООИД. Т. 1. С. 3–114, карта.

20. Надеждин Н. Записка о путешествии по Южно-славянским странам. Журнал Министерства народного просвещения. Часть XXXIV. Санкт-Петербург, 1842. Отд. II. С. 88–106.
21. Надеждин Н. О местоположении древнего города Пересечена, принадлежавшего народу Угличам. ЗООИД. Т. 1. С. 243–256.
22. Надеждин Н.И. Об исторических трудах в России. Библиотека для чтения. 1837. Т. 20. Отд. 3. С. 93–136.
23. Надеждин Н.И. Об исторической истине и достоверности. Там же. С. 137–174.
24. Надеждин Н.И. Опыт исторической географии русского мира: Статья 1. Библиотека для чтения. 1837. Т. 22. Отд. 3. С. 27–79.
25. Надеждин Н. Отчет о путешествии, совершенном в 1840 и 1841 годах по Южно-Славянским землям. ЗООИД. Т. 1. С. 518–548.
26. Новікова Л.В. До питання про дослідження історії запорозького козацтва у Південній Україні в першій половині XIX ст. (Історіографічна спадщина А.О. Скальковського). Чорноморська минувшина. Одеса, 2006. Вип. 1. С. 65–72.
27. Новікова Л.В. «Історіограф» Аполлон Скальковський: інтелектуальна апологія імперської політики та регіональної історичної самобутності. Одеса: Одеський національний університет, 2012. 463 с.
28. Новікова Л.В. Співпраця М.С. Воронцова і А.О. Скальковського на ниві історії (30-і роки XIX ст.): До історії створення історико-краєзнавчих праць з фонду Воронцових. Історичні колекції у книгозбірнях: проблеми збереження, вивчення, реконструкції: матеріали Міжнародної наукової конференції. Одеса, 2004. С. 145–154.
29. Новікова Л.В. Хаджибейська тематика в працях одеського дослідника А.О. Скальковського (1808–1898 рр.). Кочубіїв – Хаджибей – Одеса: матеріали Першої Всеукраїнської наукової конференції, присвяченої 600-річчю міста, 28–29 травня 2015 р. Одеса: Політехперіодика, 2015. С. 99–102.
30. Новікова Л., Хмарський В. Аполлон Скальковський. Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. Київ: Інститут історії України НАН України, 2003. Вип. 12. С. 52–73.
31. Скальковский А.А. Болгарские колонии в Бессарабии и Новороссийском крае: Статистический очерк. Одесса: Тип. Т. Неймана и комп., 1848. 156 с.
32. Скальковский А.А. Древнее и нынешнее рыболовство в Новороссийском крае. Журнал Министерства внутренних дел. 1846. Ч. 15. № 4–9. С. 404–485.
33. Скальковский А.А. Историко-статистический опыт о торговых и промышленных силах Одессы. Одесса: Гор. тип., 1839. 88 с.
34. Скальковский А.А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Часть 1. География, этнография и народосчисление Новороссийского края. Одесса: Тип. Л. Нитче, 1850. 364 с.
35. Скальковский А.А. Очерки Запорожья. Журнал Министерства народного просвещения. 1840. Часть XXV. Кн. 3. С. 191–226; Часть XXVI. Кн. 4. С. 27–42.
36. Скальковский А.А. Первое тридцатилетие истории города Одессы, 1793–1823. Одесса: Гор. тип., 1837. 296 с.
37. Скальковский А.А. Торговая промышленность в Новороссийском крае. Журнал Министерства внутренних дел. 1850. Кн. 3. Март. С. 313–360.
38. Скальковский А.А. Хронологическое обозрение истории Новороссийского края. 1731–1823. Ч. 1–2. Одесса: Гор. тип., 1836. Ч. 1: С 1731 по 1796. 288 с.
39. Скальковский А. О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького / пер. українською Т.С. Завгородньої. Дніпропетровськ: Січ, 1994. 678 с.
40. Скрипник В.В. Роль М.І. Надеждина у становленні народознавства на півдні України у середині XIX ст. Науковий вісник. Одеса: Одеський державний економічний університет, 2009. № 21 (99). С. 233–244.
41. Сосса Р.І. Дослідження з історії картографії України. Укр. іст. журн. 2008. № 3. С. 176–201.
42. Трубочанінов С.В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Бруун). Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2013. Т. 23. С. 344–359.
43. Трубочанінов С.В. Історична географія як дослідницьке поле для учених Півдня України (XIX – початок XX ст.). Емінак. Науковий шоквартальник. Миколаїв, 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 1. С. 99–105.
44. Хмарський В.М. Археографічна діяльність Одеського товариства історії і старожитностей. Одеса: Астропринт, 2002. 400 с.
45. Хмарський В.М. З історії розвитку археографії на Півдні України: Аполлон Скальковський. Одеса, 1998. Вип. 6. 318 с.

**НАЧАЛО НАУЧНОГО ИССЛЕДОВАНИЯ
ИСТОРИЧЕСКОЙ ГЕОГРАФИИ ЮГА УКРАИНЫ (2-Я ТРЕТЬ XIX ВЕКА)**

В статье охарактеризован начальный период научных исследований исторической географии Юга Украины. Первым из исследователей, который уделял значительное внимание изучению разнообразных вопросов исторической географии Северного Причерноморья, был А. Скальковский (1808–1898). Рост интереса к изучению исторической географии региона связан, прежде всего, с созданием Одесского общества истории и древностей в 1839 г. Основатели и активные члены общества: Н. Мурзакевич, Н. Надеждин и Ф. Бруун – исследовали материальные, письменные, картографические и топонимические памятники Юга Украины. Указываются главные проблемы в сфере историко-географического исследования Северного Причерноморья, которые интересовали ученых.

Ключевые слова: историческая география, Юг Украины, Северное Причерноморье, Аполлон Скальковский, Николай Мурзакевич, Николай Надеждин, Филипп Бруун.

**BEGINNING OF THE SCIENTIFIC RESEARCHING OF HISTORICAL GEOGRAPHY
OF THE SOUTHERN UKRAINE IN THE SECOND THIRD OF THE XIX CENTURY**

The article describes the first period of researching of the historical geography of the South of Ukraine. Apollon Skalkovsky (1808–1898) was a first researcher who learns historical geography of the Northern Black Sea Coast. Increasing of interest to the historical geography of the region linked with foundation of Odessa Society of history and ancientries at 1839. Founders and active members of the Society Nicholas Murzakevych, Nicholas Nadyezhdin and Philip Bruun learned material, written, cartographical and toponymical monuments of the South of Ukraine. It is lined the main problems which interested researchers of historical geography of the Northern Black Sea Coast.

Key words: historical geography, Southern Ukraine, Northern Black Sea Coast, Apollon Skalkovsky, Nicholas Nadyezhdin, Nicholas Murzakevych, Philip Bruun.